

نقش هنر عکاسی در تدوین تاریخ شفاهی شهادت و ایثار

علی صالحی^۱

آرزو علیزاده^۲

چکیده

عکس به عنوان یکی از ابزارهای ثبت و ضبط، کار ویژه‌ی بازنمایی را انجام داده و از آغاز وجود پررنگش در عرصه هنر قرن بیستم، مورخان و تاریخ‌نگاران از آن بسیار استفاده کرده‌اند. محققان تاریخ شفاهی با استفاده‌ی بهینه از عکس، به عنوان سند اجتماعی و برانگیزاننده‌ی حافظه، می‌توانند در درک و تفسیر بهتر تاریخ شفاهی مؤثرتر عمل کنند. عکس از سویی، در ایجاد قالب برای روایت‌های شفاهی، نقش تعیین‌کننده دارد و از سوی دیگر، در قالب‌های مستندسازی، از ثبات و تغییرناپذیری قابل‌اعتنایی برخوردار است. در این مقاله تلاش شده است جایگاه و نقش هنر عکاسی در تدوین تاریخ شفاهی در حوزه‌ی ایثار و شهادت ارزیابی شود و تأثیر آن به عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای ثبت و ضبط اطلاعات بررسی شود، زیرا این هنر از جایگاه مثال‌زدنی در این حوزه برخوردار است که نمونه‌ی عینی آن را در دوران هشت سال دفاع مقدس می‌بینیم. روش تحقیق این پژوهش، توصیفی تحلیلی بوده و جمع‌آوری اطلاعات نیز از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و تحقیقات میدانی صورت گرفته است.

کلیدواژه‌ها: هنر، تاریخ شفاهی، عکاسی، عکس

مقدمه

تاریخ شفاهی از اساسی‌ترین و کهن‌ترین شیوه‌های تاریخ‌نگاری در جهان بوده و در ارتقا و اعتلای فهم مورخان از رخدادهای گذشته و شناخت ماهیت، چیستی و سرشت تاریخ، نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است. مورخان در تاریخ‌نگاری نمی‌توانستند تمام وقایع را فقط از منابع مکتوب استخراج، استفهام و استنتاج کنند؛ بنابراین، پرس‌وجو و درخواست شرح حقیقت واقعه از افراد شرکت‌کننده در رخدادها، برای همه‌ی آنها ضرورت یافت. هرچند بیم و هراس از تحریف و تغییر وقایع، چه از سوی راویان و چه از سوی نگارنده‌ی روایت‌ها، برای آنها نیز وجود داشت (عاروان، ۱۳۸۵: ۷۸).

تاکنون تاریخ به شیوه‌های گوناگون از طریق نقاشی‌های به جا مانده بر دیوار غارها، ابزارهای باقی‌مانده از انسان‌های نخستین، مطالعه‌ی سنگ‌نوشته‌ها، رؤیت و بررسی بناهای بر جای مانده، مطالعه و بررسی مجسمه‌ها، سکه‌ها، مهرها، مطالعه‌ی نامه‌ها، کتب خطی، سفرنامه‌ها، خاطرات و ... درک شده است. تاریخ شفاهی نیز یکی دیگر از روش‌های درک تاریخ است. تاریخ شفاهی، نوعی شیوه‌ی جمع‌آوری و آماده‌سازی اطلاعات تاریخی از طریق ضبط مصاحبه با شرکت‌کنندگان در رویدادهای تاریخی است. تاریخی شفاهی هم قدیمی‌ترین نوع تاریخ - مربوط به پیش از دوره‌ی آغاز اختراع الفبا - و هم یکی از جدیدترین انواع آن است که از دهه‌ی ۱۹۴۰، با ضبط مطالب روی نوار آغاز شد (نیک‌نفس، ۱۳۸۳: ۴).

در گذشته بیشتر بر حافظه‌ی تاریخی افراد برای ثبت رویدادها و حوادث تمرکز می‌شد، اما امروزه با وجود هنرهای،

^۱ - دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشگاه آزاد اسلامی واحد یزد

^۲ - دانشجوی کارشناسی ارشد عکاسی دانشگاه هنر تهران

همچون عکس و فیلم که به سبب کارامدی بالایشان در ثبت دقیق حوادث و رویدادها از قابلیت مناسبی برخوردارند، به عنوان یکی از منابع اصلی در تاریخ‌نگاری‌ها محسوب می‌شود.

در این میان هنر عکاسی به عنوان هنری نوظهور، در حقیقت به صورت یک پدیده‌ی علمی متولد شد، به شکل یک صنعت گسترش یافت و به عنوان یک هنر تثبیت گردید. با نگاهی به تاریخ عکاسی آشکار است که این هنر به وسیله‌ی یک فرد کشف و تکمیل نشده است، بلکه نتیجه‌ی تلاش بسیاری از افراد در زمینه‌های مختلف و اکتشافات و نوآوری‌های آنان در طی تاریخ است. (آقایی، ۱۳۸۱: ۳-۴).

عکس به عنوان یکی از ابزارهای ثبت و ضبط، کار ویژه‌ی بازنمایی را انجام داده و از آغاز وجود پررنگش در عرصه‌ی هنر قرن بیستم، مورخان و تاریخ‌نگاران از آن بسیار استفاده کرده‌اند. محققان تاریخ شفاهی با استفاده‌ی بهینه از عکس، به عنوان سند اجتماعی و برانگیزاننده‌ی حافظه، می‌توانند در درک و تفسیر بهتر تاریخ شفاهی مؤثرتر عمل کنند. بنابراین، در این مقاله برآنیم تا از طریق بررسی نقش و جایگاه هنر عکاسی در ثبت وقایع و کمک به خلق تاریخ شفاهی دوران هشت سال دفاع مقدس، این مسئله را بررسی کنیم که چگونه با استفاده از هنر عکاسی می‌توان در عرصه‌ی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت و ثبت تاریخ ارزش‌مند این دوران پرتلاؤ اقدام کرد.

مروری بر تاریخ شفاهی

تاریخ شفاهی یکی از شیوه‌های پژوهش در تاریخ است که به شرح و شناسایی وقایع، رویدادها و حوادث تاریخی براساس دیدگاه‌ها، شنیده‌ها و عملکرد شاهدان، ناظران و فعالان آن ماجرا می‌پردازد. تاریخ شفاهی، مقدمه‌ای بر اسناد مکتوب است از آن جهت که جریان‌های سیاسی در برخی از موارد، بدون برقراری رابطه میان پدیده‌ها و رخدادها از طریق اسناد قابل فهم، موجب می‌شوند تا بخشی از تاریخ در ابهام فرو رود (سلیمانی، ۱۳۸۹: ۹۱).

حسن‌آبادی در کتاب **تاریخ شفاهی در ایران** بیست و شش تعریف از تاریخ شفاهی از زبان متخصصان ارائه کرده است، اما نویسنده یک تعریف جامع از تاریخ شفاهی که مستلزم شرایط ذیل است، ارائه می‌دهد:

- ۱- تاریخ شفاهی، علمی چندوجهی است.
- ۲- تاریخ شفاهی گفت‌وگوی آگاهانه درباره‌ی گذشته است.
- ۳- تاریخ شفاهی خاطرات شخصی و جمعی را دربر می‌گیرد.
- ۴- تاریخ شفاهی به عنوان یک منبع تحقیقی مورد استفاده‌ی محققان قرار می‌گیرد.
- ۵- تاریخ شفاهی راهی برای درگیر کردن تمام افراد جامعه در ساختن تاریخ خودشان و درک انتقادی از گذشته است.
- ۶- تاریخ شفاهی از کودکان، نوجوانان و جوانان تا افراد مسن را دربر می‌گیرد (حسن‌آبادی، ۱۳۸۵: ۳۰).

تاریخ شفاهی، توأمان کهن‌ترین و جدیدترین شیوه‌ی تاریخ‌نگاری محسوب می‌شود. به لحاظ تاریخی، در اواخر قرن نوزدهم، مدارک شفاهی، مانند منابع مکتوب، اهمیت یافت و از اواخر قرن بیستم، تاریخ شفاهی وارد مرحله‌ی جدی‌تری شد. تاریخ شفاهی به شیوه‌ی امروزی و نوین، برای اولین بار در سال ۱۹۴۸ میلادی در دانشگاه کلمبیا پایه‌گذاری شد و پس از تشکیل انجمن تاریخ شفاهی در سال ۱۹۶۶ و سپس تأسیس بخش تاریخ شفاهی دانشگاه هاروارد در سال ۱۹۶۷،

وسعت بیشتری یافت و به عنوان مبحثی جدی در محافل پژوهشی و تاریخی جهان، مقبول واقع شد. در واقع آلن نوینز^۳ نخستین کسی است که اولین آرشیوهای تاریخ شفاهی را در دنیا به وجود آورد و پس از وی لویی استار^۴ جانشین او در اداره تحقیقات تاریخ شفاهی دانشگاه کلمبیا شد (خلیلی، ۱۳۸۵: ۱۹۳).

بدین ترتیب شکل‌گیری تاریخ شفاهی و تکوین و توسعه‌ی آن طی چهار دوره یا مرحله صورت پذیرفت. در دهه‌ی هشتاد در واقع نسل سوم تاریخ شفاهی موجودیت یافت. در این دوره، حرفه‌ی تاریخ شفاهی از محافظه‌کاری دهه‌ی پنجاه و آزادی‌گری دهه‌ی شصت فراتر رفت و به یک رشته‌ی تخصصی بدل شد. دوره‌ی چهارم آن از ۱۹۹۰ بدین سو را دربر می‌گیرد که مهم‌ترین دغدغه‌ی آن، بحث آکادمیک کردن تاریخ شفاهی در دانشگاه‌ها و مدارس است (حسن‌آبادی، ۱۳۸۵: ۲۰۵).

پیوند عکس و تاریخ

از ابداع عکاسی حدود ۱۷۰ سال می‌گذرد. این اختراع برای شناخت دیداری جهان، به انسان مدرن ابزار می‌دهد و پیوند مؤثری بین دوربین و تاریخ‌نگار ایجاد می‌کند. عکاسی مستند به تاریخ بسیار کمک کرد و به تدریج باعث شد تا تاریخ، شکل توده‌ای به خود بگیرد و در میان همه رواج یابد. عکاسی که گسستی از زمان و مکان است، نسبتی از گسست و استمرار دارد و از این نظر که به خاطره‌ی خصوصی و جمعی شکل می‌دهد، بارزش است. از سوی دیگر، این خاطره‌ها با حافظه‌ی جمعی پیوند می‌خورد. همچنین توجه به این موضوع ضروری است که نسبت عکس و متن در خوانش آن اهمیت دارد.

تا دهه‌های پیش، تاریخ‌نگاری نوشته‌مدار و براساس اسناد مکتوب بود، اما با بازبینی این مسئله، بهره‌گیری از تاریخ شفاهی و استفاده از اسنادی، مانند عکس، تاریخ‌نگاری را دچار دگرگونی کرد. عکس، تصویر و اشیا، امروزه تأثیر بسیاری در تاریخ‌نگاری دارد.

براساس عکس‌ها می‌توان درباره‌ی تاریخ اجتماعی ایران در دوره‌های مختلف به نتایج چشم‌گیری دست یافت. عکس و عکاسی، جهان اجتماعی، جهان تاریخی و جهان انسانی را به شدت تحت تأثیر قرار داد. بی‌جهت نیست که سوزان سونتگ^۵ بر این اعتقاد است که عکس باعث انقلاب روانی و روحی در بشر شده است. پیدایش و گسترش عکس و عکاسی در علم و فرایند پژوهش علمی، تأثیراتی شگرف برجای گذاشت. دوربین عکاسی، جهان را قابل دسترس‌تر کرده و امکان دیدن بیشتر و عمیق‌تر حقایق تاریخی را برای بشر به ارمغان آورده است.

عکس به عنوان ابزار ثبت و ضبط، کار ویژه‌ی بازنمایی را انجام می‌دهد. استفاده از تصاویر، به‌ویژه نقاشی در کتاب‌های تاریخ، از گذشته مرسوم بوده و شاید بتوان همین کاربست‌ها را از عکس نیز انتظار داشت.

آنچه درباره‌ی یک شخص یا رخداد به نگارش درمی‌آید آشکارا نوعی تأویل است، این موضوع درباره‌ی گزاره‌های بصری دست‌ساز دیگر، همچون نقاشی و طراحی نیز صادق است. اما به نظر می‌رسد عکس‌ها بیش از آنکه گزاره‌هایی درباره‌ی جهان باشند، قطعاتی از آنند، مدل‌هایی مینیاتوری از واقعیت که هر کس می‌تواند آن را داشته باشد یا تولید

³ - Allan Nevenis

⁴ - Louis Starr

¹ - Susan Sontag

کند. عکس‌ها گواه، مدرک و سند در اختیارمان می‌گذارند. با خبر گرفتن از یک چیز ممکن است در وجود آن تردید کنیم، اما زمانی که عکسی از آن می‌بینیم آن امر برای ما حالتی قطعی و ثابت شده می‌یابد (سانتاگ، ۱۳۸۹: ۹-۱۰).
توجه به نقش و بُعد آموزشی و تعلیمی عکس در تاریخ، همچنین جایگاه بیانی عکس در ارسال و بیان معانی نهفته در لایه‌های تاریخی و نقش تفسیری عکس، شاهد تاریخی و مدرک بودن عکس از نکات مهم و قابل توجهی است که بر اهمیت تأثیرگذاری عکس در عرصه‌ی تاریخ شفاهی می‌افزاید و میان این دو پیوندی محکم برقرار می‌کند.

زبان عکس

در بیشتر عکس‌ها نکات بسیاری، بیش از آنچه دیده می‌شود، وجود دارد و این «بیش» شگفت‌انگیز است. با نگاهی موشکافانه به عکس، نکاتی را متوجه خواهیم شد، نکاتی درباره‌ی پیچیدگی روابط، خواسته‌ها و رویکردهای شخصی و همچنین نکاتی درباره‌ی اینکه زندگی چگونه دگرگون می‌شود و چگونه بی‌تغییر می‌ماند، اینکه زمان و مکان چگونه زندگی را شکل می‌دهد. زبان عکس، زیرمجموعه‌ی زبان اندام است، زیرا اشاره‌ها و حالت‌های فرد در عکس ثابت شده است و ما می‌توانیم آنها را نسبت به زمانی که این حرکات در برابر چشمان ما رخ می‌داد با دقت بیشتری بررسی کنیم. این لحظه‌ها نه تنها ثابت شده‌اند، بلکه با لحظه‌های پیشین و پسین آن رخداد در هم نمی‌آمیزند. بارها و بارها می‌توانیم به آنها نگاه کنیم و برای دست یافتن به حقیقت احساسی، لایه‌های زیرین را بشکافیم. می‌توانیم از نزدیک به ریزه‌کاری‌های چهره و اندام توجه کنیم، با ذره‌بین آنها را بررسی نماییم یا حتی عکسی را برای مطالعه بزرگ کنیم (اکرت، ۱۳۹۱: ۱۳).

عکس به تعبیری، زبان ویژه‌ی خود را دارد و برای درک واژگان و قاعده‌ی این زبان ظریف، باید برخوردی ساده، مانند نوآموزی که خواندن می‌آموزد و برخوردی دقیق، همچون رمزشناس که رمز کشف می‌کند، داشته باشیم.
ما در عکس در پی قطعه‌های روایت‌گری هستیم که می‌خواهیم آنها را در ذهن خود در کنار هم بچینیم. عکس مستند، به تنهایی بیان‌کننده‌ی تاریخی شگرف در خود است؛ به این معنا که یک عکس به واسطه‌ی ثبت بی‌واسطه‌ی حقایق می‌تواند در ماندگاری لحظه‌ای مهم در تاریخ، نقشی بی‌بدیل داشته باشد.
دوربین عکاسی اجازه می‌دهد تا اخبار بصری تهیه شود. عکاس‌های گزارش‌گر، افرادی هستند که به مردم اطلاعات می‌دهند. میان‌بر فکر است که زبان عکاسی را قدرت‌مند کرده است. ما براساس آنچه می‌بینیم، داوری می‌کنیم و این مسئولیت بزرگی بر دوش عکاس گذاشته است (شرو، ۱۳۹۱: ۱۷۵).

اطلاعات اولیه‌ی عکس و ارتباط آن با ثبت واقعیت

در میان پرسش‌هایی که درباره‌ی یک عکس مطرح می‌شود، پرسش‌های مربوط به اطلاعات اولیه، اساسی‌ترین و مهم‌ترین پرسش‌ها برای رسیدن به ادراک عینی و تاریخی از عکس است. در تعریف و برداشت انسان‌ها از حقایق و موهومات، اتفاق نظر وجود ندارد، اما همه‌ی مردم یا اغلب آنان درباره‌ی برخی اطلاعات، اتفاق نظر دارند. این نکات مورد توافق، به اساس و بنیانی تبدیل می‌شود که می‌توان براساس آن به ادراک عینی از امور دست یافت. دانستن حقایق درباره‌ی زمان و مکان ثبت عکس، مهم‌ترین اطلاعات برای رسیدن به ادراک عینی مبتنی بر واقعیت تاریخی است؛ این دو مورد، عکس را در کنار دیگر آثار در امتداد یک خط زمانی و تاریخ‌نگاری قرار می‌دهد (جنسن، ۱۳۹۰: ۱۴).

بنابراین، شاید بتوان یکی از مهم‌ترین منابع اطلاعات تاریخی در عکس را اطلاعات اولیه‌ی ارائه‌شده در آن که شامل

مکان و زمان عکس است، برشمرد. مشخص است که از این دیدگاه، یکی از مهم‌ترین کارکردهای عکس، ثبت واقعیت است که ارزش بسیاری در تدوین صحیح و دقیق تاریخ شفاهی دارد. پس در ثبت جزئیات هر رویداد، روایتی که عکس، بیان می‌کند سودمند است که از آن به عنوان اطلاعات اولیه‌ی عکس نام می‌برند.

در کنار اطلاعات اولیه‌ی هر عکس، اطلاعات پشت زمینه‌ی عکس نیز حاوی حقایقی ارزشمند است که تحلیل‌گر را در ثبت برخی از حقایق یاری می‌دهد؛ اما روایت دیگری نیز در مواجهه با هر عکس وجود دارد و آن، تصویری است که به وسیله‌ی تحلیل‌گر به عکس نسبت داده می‌شود. این‌گونه تصورات فقط در صورت راستی‌آزمایی با سایر زوایا و موارد یک حادثه‌ی تاریخی قابل سنجش است. این روایت در قیاس با دو روایت قبلی برای استفاده در تدوین تاریخ شفاهی، اهمیت کمتری دارد.

اهمیت ثبت تاریخ دفاع مقدس

یکی از مهم‌ترین جنگ‌های معاصر، جنگ تحمیلی عراق علیه ایران است که در ایران با نام‌های دفاع مقدس، جنگ تحمیلی و جنگ هشت‌ساله یاد می‌شود و در جوامع اعراب با نام‌های قادسیه‌ی صدام و جنگ اول خلیج فارس شناخته می‌شود. این جنگ با دستور صدام حسین و حمله‌ی نیروهای نظامی عراق در شهریور ۱۳۵۹ به ایران آغاز شد و پس از هشت سال جنگ، بالاخره با پذیرش قطع‌نامه‌ی ۵۹۸ از سوی ایران در مردادماه سال ۱۳۶۷ به پایان رسید.

مقاومت تحسین‌برانگیز جوانان برومند این سرزمین در برابر استکبار جهانی، صحنه‌های بی‌نظیر و بی‌بدیلی از شهادت و ایثار را خلق کرد که اگر به ضبط، ثبت، توزیع و تفسیر آن اهتمام نورزیم، به فرهنگ و تاریخ این مرز و بوم جفایی جبران‌ناپذیر روا داشته‌ایم (منصوری لاریجانی، ۱۳۸۷: ۳۳۵).

حفظ خاطرات رزمندگان جنگ تحمیلی و نمایاندن زوایای پنهان صحنه‌های پیکار هشت‌ساله، تلاشی مقدس و درخور تحسین است؛ خاطراتی خواندنی و گاه تلخ و غم‌انگیز که یادآور از خودگذشتگی‌های نسلی اسطوره‌ای از تبار همین آب و خاک است.

به تعداد رزمندگانی که در جنگ حضور داشتند، می‌توانیم دریچه‌ای به حوادث آن دوران باز کنیم. با استناد به همین موضوع، اهمیت بازگو کردن خاطرات شخصی رزمندگان روشن می‌شود. با نگاهی به کتاب‌های منتشره از خاطرات رزمندگان طی چند سال اخیر، درمی‌یابیم که این کتاب‌ها موج مثبتی برای ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در جامعه ایجاد کرده‌اند.

خاطرات موجود در ذهن‌ها و سینه‌های رزمندگان دوران هشت سال دفاع مقدس، نوعی سرمایه‌ی ملی است؛ یعنی تجربه‌ی بزرگی است که به سادگی به دست نیامده و برای آن هزینه‌های بسیاری پرداخت شده است. بنابراین، باید با بهره‌گیری از همه‌ی ابزارها و امکانات در تدوین دقیق و ثبت و ضبط آن بکوشیم و آن را برای نسل‌های آینده حفظ کنیم، زیرا عکس، جدا از اطلاعات ارزشمند تاریخی که در حوزه‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی در متن خود دارد، می‌تواند در ثبت و انتقال ارزش‌های فرهنگی، به‌ویژه فرهنگ ایثار، نثار، جهاد و شهادت مؤثر باشد.

چالش استخراج اطلاعات از عکس‌های دفاع مقدس

جمع‌آوری و استخراج اطلاعات از عکس‌های دوران دفاع مقدس اهمیت بسیاری دارد. این عکس‌ها که حاوی اطلاعات

مهمی است، می‌تواند در رمزگشایی بسیاری از حوادث آن دوران نقش تعیین‌کننده‌ای داشته باشد. اما امروزه تحلیل‌گران و متولیان امر با چالش‌های مهمی در این‌باره مواجه هستند. برای نمونه، تعداد محدودی از عکاس‌های دوران دفاع مقدس اطلاعات عکس‌هایشان را می‌نوشتند. به طور مثال، در آن زمان عکاس‌هایی که از سوی یک روزنامه به جبهه مأمور می‌شدند، چندین حلقه نگاتیو عکس‌هایشان را داخل یک پاکت می‌گذاشتند که شامل اسامی چند عکاس بود و مشخص نبود که کدام حلقه‌ی فیلم مربوط به کدام عکاس است. گاهی تنها یک فریم از این نگاتیوها برای چاپ در روزنامه استفاده می‌شد و مابقی آن اصلاً مشخص نیست مربوط به کدام عکاس و چه زمان و مکانی است. بسیاری از عکاس‌ها، آن زمان از میان حلقه‌های نگاتیو فقط یک رشته را ظاهر می‌کردند و دیگر آن رشته را دوباره در جای خود نمی‌گذاشتند و این کار سختی است که بعد از این همه سال، بتوان هر نگاتیوی را به جای درست خود برگرداند تا به اطلاعات هر عکس و زمان و مکان دقیق آن دست یافت. مشخص شدن اطلاعات هر یک از این فریم‌ها و رشته‌های نگاتیو، اطلاعات ۳۶ فریم عکس دیگر را مشخص می‌کند و این نکته‌ی مهمی است که به دقت بسیاری نیاز دارد (میرهاشمی، ۱۳۹۲).

از سوی دیگر، در بررسی بسیار کوتاه، نزدیک به دو میلیون عکس مربوط به دوران دفاع مقدس در شهر تهران وجود دارد که اکنون داخل خانه‌های رزمندگان است؛ این تصاویر، گویاترین سند مردمی دفاع مقدسی است که با از دست دادن رزمندگان فراموش شده و قابلیت گویا کردن را به نحوی از دست داده است (عسگری، ۱۳۹۱). بنابراین، شاید بتوان اولین چالش پیش روی تحلیل‌گران عکس‌های دفاع مقدس را پراکندگی عکس‌ها در میان رزمندگان و عدم دستیابی نظام‌مند به آنها بیان کرد که این موضوع روند استخراج تاریخی دوران دفاع مقدس را از رهگذر عکس‌های گرفته‌شده در این دوران، کند می‌کند. امروز که سی سال از دوران جنگ گذشته، بسیاری از عکاس‌های دفاع مقدس فراموش کرده‌اند که زمان و مکان و عملیات نگاتیو عکس‌ها چه بوده است و باید با بحث و بررسی براساس نقشه، چهره‌ها و نکات دیگر موجود در عکس‌ها به این اطلاعات رسید. مشابهت‌های بسیاری در آن زمان بود، مثلاً میان عملیات بدر و خیبر بعد از سی سال، عکاس‌ها امروز دیگر نمی‌توانند تفاوت قائل شوند، در حالی که دو عملیات با فاصله‌ی یک سال بود و از روی رنگ لباس، وضعیت جغرافیایی منطقه و ... باید این اطلاعات را کشف کرد که به اطلاعات دقیق نیاز دارد و در اختیار اشخاص نیست. بنابراین، کمتر فرد و نهادی حوصله و توان انجام این کارها را با این دقت و حساسیت دارد (میرهاشمی، ۱۳۹۲). یکی از مهم‌ترین چالش‌ها برای استخراج اطلاعات عکس‌ها، خوانش مکانی و زمانی آنها به عنوان اطلاعات اولیه‌ی هر عکس است. از سوی دیگر، اگر بتوان پیوند و چینی‌سازی میان عکس‌های یک محدوده‌ی مکانی و مقطع زمانی مشخص برقرار کرد، می‌توان روند تاریخی حوادث آن مقطع را به روشنی ترسیم کرد.

ضرورت خوانش اطلاعات اولیه در عکس دفاع مقدس

خوانش اطلاعات اولیه، شامل مکان و زمان وقوع هر رویداد، کار را برای استخراج سایر اطلاعات از عکس راحت می‌کند. برای نمونه، عکس شماره‌ی یک دارای اطلاعات اولیه‌ی مناسبی است که حضور دو تن از فرزندان شهید والامقام رشیدی را در مراسم تشییع پیکر پدرشان نشان داده است. تاریخ این عکس، آذر ۱۳۶۲ است. مبرهن است که این مراسم در یزد، موطن شهید رشیدی، برگزار شده است، اما قید نشدن آن در کاپشین (زیرنویس) عکس با گذشت زمان مشکل‌ساز می‌شود. تاریخ نگاشته‌شده در زیرنویس عکس، ما را به عملیاتی که شهید رشیدی در آن به شهادت رسیده رهنمون

می‌کند، زیرا اگر بدانیم در آن تاریخ، پیکر شهدای کدام عملیات در کشور تشییع شده است، می‌توان تا حدودی به محل و عملیاتی که به شهادت منجر شده است، دست یافت. اما در پس‌زمینه‌ی عکس، دو عکس دیگر دیده می‌شود که می‌تواند موضوعی برای ارزیابی تحلیل‌گر باشد. همچنین نوع حضور فرزندان خردسال شهید در مراسم تشییع پیکر پدرشان و افراد کفن‌پوش در این مراسم، گویای روحیه‌ی مقاومت و ایستادگی مردم در آن دوران است.

شماره‌ی یک - عکس از آرشیو بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس یزد

نمونه‌ی دیگر، عکس شماره‌ی دو است. این عکس بی‌هیچ توضیحی، به روشنی بیانگر دوستی، رفاقت و همبستگی رزمندگان، حتی در رده‌های بالاست. شاید با هیچ نوشته‌ای نتوان به گویایی این عکس و لبخندهای این دو سردار شهید، شادابی رزمندگان را قبل از عملیات مهم بدر نشان داد. پرواضح است این عکس نشان‌دهنده‌ی شجاعت و شهادت‌طلبی رزمندگان در عملیات بدر است که به سادگی از بطن عکس خوانش می‌شود. اینها تفسیر و تحلیل تحلیل‌گر است، اما با قرار دادن این عکس در کنار خاطرات رزمندگان از حماسه‌ی عملیات بدر، می‌توان صحت این تحلیل را به اثبات رساند.

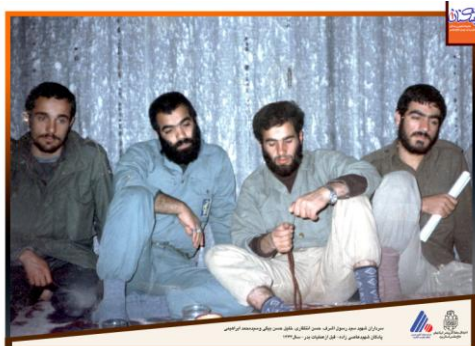
شماره‌ی ۲ - عکس از آرشیو بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس یزد

نمونه‌ی دیگری که می‌توان در این مجال به آن اشاره کرد عکس‌های شماره‌ی سه، چهار و پنج است. اطلاعات اولیه‌ای که از این عکس‌ها استخراج شده، نشان‌دهنده‌ی آن است که سردار شهید سیدمحمد ابراهیمی در همه‌ی این عکس‌ها در جمع سایر سرداران شهید و گاهی به طور مشخص در حال برنامه‌ریزی برای انجام عملیات نظامی است. این عکس‌ها به روشنی بیانگر نقش مهم و جایگاه این شهید بزرگوار در طرح‌ریزی عملیات‌های گوناگون است که در مراجعه به تاریخ دفاع مقدس صحت این موضوع بیش از پیش روشن می‌شود. سیر تاریخی عکس‌های ارائه‌شده از نکات مهمی است که می‌توان در تدوین تاریخ شفاهی ایثار و شهادت به نحو مناسبی از آن استفاده کرد.

با نگاهی به نمونه‌های ارائه‌شده مشخص می‌شود که عکس‌ها سرنخ‌های مهم و حیاتی در عرصه‌ی دفاع مقدس ارائه می‌دهند و تاریخ‌های ناگفته‌ی بسیاری که در گذر زمان در حال فراموش شدن هستند، احیا می‌کنند یا مؤیدی بر بسیاری از تاریخ‌های تدوین‌شده هستند و حتی خود به تنهایی گویاترین روایت‌گر تاریخ ایثار و شهادت می‌شوند.

شماره‌ی سه - عکس از آرشیو
بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های
دفاع مقدس یزد

شماره چهار - عکس از آرشیو بنیاد
حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع
مقدس یزد

شماره پنج - عکس از آرشیو
بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های
دفاع مقدس یزد

نتیجه

عکس به دلیل کارکرد مؤثرش در ثبت بی‌واسطه‌ی رویدادها و حوادث گوناگون، منبع قابل اطمینانی در حوزه‌ی تدوین تاریخ شفاهی است. اطلاعات استخراج‌شده از عکس‌ها به دلیل گویایی بالا، گاه به عنوان منبع اصلی روایت یک رویداد تاریخی، گاه به عنوان ارائه‌دهنده‌ی سرنخ‌های ارزش‌مند برای جست‌وجوی تاریخی و مواقعی نیز به صورت تأییدکننده بر برخی شواهد تاریخ شفاهی به دست آمده، از اهمیت بالایی برخوردار است. در این میان، تدوین تاریخ شفاهی دفاع مقدس، به واسطه‌ی پرباری و تأثیرگذاری بی‌نظیرش بر تاریخ ایران و همچنین در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، جایگاه غیرقابل انکاری دارد. بنابراین، تحلیل سنجیده و دقیق عکس‌های برجای مانده از این رویداد عظیم، دریچه‌های تازه‌ای در حوزه‌ی تدوین تاریخ ایثار و شهادت خواهد گشود.

یک تحلیل‌گر خوب، عکس خود را به هرچه با عکس در ارتباط است مجهز می‌کند. این عمل مانند کار منتقد ادبی است که هنگام تحلیل رمان، خود را به اطلاعات پس‌زمینه‌ی تاریخ فرهنگی نگارش رمان، زندگی‌نامه‌ی مؤلف و ... مجهز می‌سازد. تحلیل‌گر عکس نیز باید از خود بپرسد: این آدم‌ها کیستند؟ برای چه در این لحظه و در اینجا دور هم گرد آمده‌اند؟ این مکان معین گویای چه نکاتی است؟ و سؤال‌های دیگر کاوش‌گر تحلیل‌گر عکس که در ثبت جزئیات حقایق موجود در عکس تأثیر بسزایی دارد.

ما همواره در برابر هر عکس با سه روایت روبه‌رو هستیم:

۱- روایتی که خود عکس آن را بیان می‌کند که می‌توان از آن به عنوان اطلاعات اولیه‌ی عکس نام برد.

۲- روایت اطراف عکس که همان پشت‌زمینه‌ی عکس است.

۳- روایتی که به وسیله‌ی تحلیل‌گر به عکس نسبت داده می‌شود.

هنر اصلی تحلیل‌گر تاریخ شفاهی در مواجهه با عکس‌های گوناگون این است که «حقیقت» را در جایی که این سه روایت به هم می‌رسد، بجوید و آن را از عکس استخراج کند که این مهم، به‌ویژه در عکس‌های مربوط به دوران دفاع مقدس که برای استخراج تاریخی، پیچیدگی بیشتری دارد، آشکارتر است.

منابع

کتابها

- آقایی، مجتبی (۱۳۸۱). *عکاسی (۱)*، تهران: شرکت چاپ و نشر کتب درسی ایران.
- اکرت، رابرت (۱۳۹۱). *زبان عکس*، ترجمه‌ی اسماعیل عباسی و محسن بایرام‌نژاد، تهران: حرفه هنرمند.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۵)، *تاریخ شفاهی در ایران*، مشهد: آستان قدس رضوی.
- جنسن، چالز (۱۳۹۰). *تجزیه و تحلیل آثار هنرهای تجسمی*، ترجمه‌ی بتی آواکیان، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- سانتاگ، سوزان (۱۳۸۹). *درباره‌ی عکاسی*، ترجمه‌ی مجید اخگر، تهران: نظر.
- شرو، کلما (۱۳۹۱). *تیر عکاسانه*، ترجمه‌ی بهاره احمدی، تهران: حرفه هنرمند.
- منصورى لاریجانی، اسماعیل (۱۳۸۷). *آشنایی با دفاع مقدس*، قم: خادم‌الرضا (ع).

مقاله‌ها

- حسن‌آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۵). «نقش دانشگاه‌ها در گسترش تاریخ شفاهی»، در *مجموعه مقالات نخستین همایش تاریخ شفاهی*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی جمهوری اسلامی ایران.
- سلیمانی، مرضیه (۱۳۸۹). «روش‌ها و ارزش‌های تاریخ شفاهی»، در *ماهنامه‌ی کتاب ماه تاریخ و جغرافیا (۹۰ تا ۹۳)*، شماره‌ی ۱۴۶.
- خلیلی، نسیم (۱۳۸۵). «نقش تاریخ شفاهی در تاریخ‌نگاری»، در *مجموعه مقالات نخستین همایش تاریخ شفاهی*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی جمهوری اسلامی ایران.
- عاروان، کامران (۱۳۸۵). «تاریخ شفاهی»، در *فصلنامه‌ی تخصصی نامه‌ی تاریخ پژوهان (۷۷ تا ۸۴)*، شماره‌ی ۶.
- نورایی، مرتضی (۱۳۹۲). «تاریخ شفاهی افق‌ها و انتظارات»، در *ماهنامه‌ی کتاب ماه تاریخ و جغرافیا (۲ تا ۶)*، شماره‌ی ۱۸۰.
- نیک‌نفس، شفیقه (۱۳۸۳). «درباره‌ی تاریخ شفاهی»، در *فصلنامه‌ی تحقیقات تاریخی و مطالعات آرشیوی گنجینه‌ی اسناد (۴ تا ۷)*، دوره‌ی ۱۴، شماره‌ی ۳.

مصاحبه‌ها

- عسگری، مجتبی (مصاحبه‌شونده) (۱۳۹۱). *دو میلیون عکس دوران دفاع مقدس در خانه‌های مردم*، بازبینی‌شده در ۱۳ تیر ۱۳۹۱ از

<http://basijpress.ir/?option=news-details&id=۹۲۴۶>

- میرهاشمی، سیدعباس (مصاحبه‌شونده)، حامدی‌خواه، فاطمه (مصاحبه‌کننده) (۱۳۹۲). *گره فراموشی بر اسناد تصویری جنگ*، تحمیلی، بازبینی‌شده در جمعه ۵ مهر ۱۳۹۲ از

<http://khabarfarsi.com/n/۶۶۵۵۷۱۸>

● عکس‌های ارائه‌شده در این مقاله از آرشیو بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس استان یزد انتخاب شده است.